

## ARMATA DACIEI ȘI CAMPANIA DIN ORIENT A ÎMPĂRATULUI GORDIAN AL III-LEA

*Doina Benea*

Cuvinte cheie: *Dacia romană, istorie militară, Gordian III.*

După moartea lui Maximinus Thrax la Aquileia, în anul 238, partea sud-est europeană a Imperiului (din care făcea parte și provincia Dacia) a fost confruntată cu evenimente militare externe, care vor marca existența unor decenii extrem de grele sub aspectul stabilității interne a provinciilor.

Pe de altă parte, după o scurtă perioadă de timp reprezentată de domniile lui Balbinus și Puppianus, ridicarea la tron a împăratului Gordian al III-lea (238-244) marchează organizarea unei campanii împotriva perșilor, în anul 242. În scurta domnie a împăratului Gordian al III-lea au avut loc puține evenimente politice majore externe. Toate s-au concentrat asupra organizării campaniei împotriva perșilor, campanie pregătită cu atenție de către socrul său Timestitheus, prefectul pretoriului.

În Orient, în răstimpul dintre domnia lui Severus Alexander și Gordian al III-lea au avut loc importante permutări politice prin ridicarea unei noi dinastii de data aceasta persană.

În anul 240, Sapor I a preluat tronul Persiei. În anul următor 241, regele persan a pătruns în provincia Mesopotamia și a cucerit cetățile *Hatra*, *Carrhae* și *Nisibis*, apoi s-a îndreptat spre provincia romană Siria, cu intenția vădită de a cuceri Antiochia. În acel moment, după cum relatează izvoarele literare, curtea imperială a decis organizarea unei campanii romane împotriva perșilor condusă chiar de împăratul Gordian al III-lea.

Pornit de la Roma, în primăvara anului 242, împăratul însoțit de socrul său, prefectul pretoriului Timestitheus au traversat Marea Adriatică cu intenția de a se îndrepta prin Macedonia spre Tracia, apoi Hellepont<sup>1</sup>.

Dar, în acel moment împăratul a fost obligat să se îndrepte spre Moesia Superior, pentru a alunga o invazie barbară<sup>2</sup>.

D. Tudor credea că împăratul s-a oprit în Moesia Superior pentru a încerca organizarea respingerii invaziilor barbare<sup>3</sup>. Această supoziție nu este lipsită de o mare probabilitate. Descoperirile monetare sub formă de

tezaurare sugerează o stare de neliniște la granița dintre Moesia Superior și Inferior și implicit în sudul Daciei romane.

Sistemul defensiv al provinciei Dacia, ca de altfel și armata provinciei au fost implicate direct în evenimentele militare din anii 236/237, legate de respingerea unor atacuri ale dacilor liberi și ale sarmaților, probabil iazigi. Mai mult, la sfârșitul domniei lui Maximinus Thrax, un corp expediționar masiv din armata provinciei Dacia l-a însoțit în Italia, la Aquileia<sup>4</sup>. Nu se știe exact când au revenit în provincie aceste trupe.

Urmare a acestui fapt sau **nu**, acum se produce un prim atac masiv al triburilor carpice asupra provinciei Dacia și implicit asupra celor sud-dunărene<sup>5</sup>. Izvoarele literare sunt destul de laconice în acest sens.

După alți istorici, dimpotrivă acest episod a afectat doar provinciile sud-dunărene și doar indirect provincia Dacia<sup>6</sup>.

De fapt, atacul barbar al carpilor și goșilor din anul 242, era al doilea după o scurtă perioadă de timp. Se pare, că profitând de momentul îndepărtării de la tron al lui Maximinus Thrax, în anul 238 se produce un atac carpic împotriva Moesiilor combinat cu unul al sciților, sau contemporan cu acesta. Despre sciți există informația că ar fi distrus cetatea Histria. Evenimentul a avut loc în timpul domniei scurte a lui Balbinus și Puppienus (Maximus)<sup>7</sup>. El este în bună măsură descris datorită unui aspect interesant relatat de izvorul antic, cu această ocazie. Legatul Moesiei Inferior, Tullius Menophilus, cel ce comandase apărarea Aquileiei împotriva lui Maximinus Thrax a respins atacul barbar din provincie. Pentru a provoca disensiuni între carpi și goți aliați în această invazie, Tullius Menophilus a acordat subsidii doar goșilor, provocând nemulțumirea primei seminții, care însă nu a mai îndrăznit să atace Imperiul. Legatul a rămas în provincie trei ani, fără a se mai constata alte evenimente militare<sup>8</sup>. Provincia Dacia, se pare, nu a fost direct afectată în timpul acestei invazii barbare.

Și totuși, câteva informații suplimentare în acest sens oferă descoperirile monetare sub forma unor tezaure, încheiate cu monete de la Gordianus al III-lea.

Recent, într-o lucrare dedicată tezaurelor monetare din provincia Dacia, Viorica Suciu, remarca existența unui orizont de teaurizare la nivelul anilor anilor 238-240, care ar putea fi pus în legătură cu evenimentele externe petrecute în apropierea graniței provinciei<sup>9</sup>. Autoarea observa pe bună dreptate, prezența unor depozite îndeosebi în Oltenia, care se încheie cu monede datând din prima parte a domniei lui Gordian, respectiv, tezaurele de la: *Gruia* (depozit încheiat cu o monedă din anul 240), *Sâmburești* (ultimele monede datând din anii 238-240), *Caracal* (încheiat cu monede din anii 238-239), *Vârtop*, *Pârșani* și *Țaga* (ultima descoperire din Transilvania)<sup>10</sup>.

Ele sunt depozite monetare, care în majoritatea cazurilor încep cu monede din timpul lui Septimius Severus.

La sud de Dunăre, mai multe tezaure monetare încheiate cu monete datând în anii 238-239 au fost descoperite la: *Čauševo*, *Brjag*, *Edinakovci*, (în nordul Bulgariei) alături de alte două din sudul Bulgariei de la *Tas-tepe*, *Popinci*<sup>11</sup>.

Prezența depozitelor monetare în sudul Olteniei sugerează în mod evident pătrunderea barbarilor pe Dunăre și după atacarea așezărilor limitrofe de pe malul fluviului și încercarea de a ajunge pe cursurile interioare ale râurilor. Tezaurul masiv de 1501 monede descoperit la Gruia dovedește posibila pătrundere a barbarilor de-a lungul Dunării, până aproape de Drobeta<sup>12</sup>.

**Dacia**, pe malul de nord al fluviului între Sucidava și Drobeta, nu dispunea de nici un fel de fortificații în această perioadă. Pe de altă parte, pe malul de sud al Dunării, între *Novae* și *Viminacium* existau, dispuse în câteva caestre auxiliare, vexillații ale legiunilor din cele două provincii Moesia sau chiar trupe auxiliare. Probabil că invazia barbară a profitat de această situație în atacurile lor. Situație se putea datora și faptului că potrivit concepției militare romane între două provincii nu puteau exista fortificații și trupe romane, ceea ce era firesc. Este însă adevărat că nici unde între două provincii romane nu se afla un fluviu mare navigabil, precum Dunărea. De această situație au profitat barbarii în atacarea provinciilor dunărene. La Drobeta, cohors I Sagittariorum ∞, cu apelativul de Gordiana va ridica un altar pentru Mars Gradivus, poate tocmai ca urmare a acestui eveniment<sup>13</sup>.

Atacul carpilor, goților și sciților venea probabil ca urmare a slăbiciunilor din punct de vedere militar din cele trei provincii dunărene: Moesia Superior, Moesia Inferior și Dacia, în urma deplasării unui număr mare de trupe în armata de campanie a lui Maximinus Thrax la Aquileia. În anul 236, împăratul organizase o campanie împotriva dacilor și sarmaților, prilej pentru a-și adăuga la numele său apelativele de *Dacicus* et *Sarmaticus Maximus*<sup>14</sup>. Datorită intervalului scurt de timp în care se produc, atacurile neamurilor de la granița Daciei sugerează în chip evident o prezență militară exercitată de triburile dacice ale carpilor, în estul Daciei, aliați se pare, din această vreme, cu triburile gotice.

Organizarea armatei de campanie împotriva perșilor a avut loc în Peninsula Balcanică în primăvara anului 242. Împăratul a fost obligat să se oprească în Moesia Superior pentru a respinge o nouă invazie carpo-gotică, care a pătruns la sud de Dunăre.

De data aceasta, descoperirile monetare sunt mult mai numeroase și ele sugerează pătrundere pe Dunăre și apoi pe râurile interioare: *Oescus*,

*Utus*, *Asanus*, *Iatrus*, în jurul centrelor urbane: *Nicopolis ad Istrum*, *Novae*, *Ratiaria*<sup>15</sup>. De aici, invazia a continuat prin pasurile Balcanilor până în bogata provincie, Tracia.

Principalele tezaure monetare din Bulgaria publicate de B. Gerov ar fi următoarele: *Čuprene* (reg. Vidin), *Gušanci*, *Värsec* (reg. Mahailovgrad), *Kravoder*, *Trănak*, *Suhatče*, *Čomakovci* (reg. Vrata), *Karlukova*, *Dermanci*, *Goljama Željana* (reg. Lovec), *Novačane* (reg. Pleven), *Svistov*, *Carevec*, *Cauševo*, *Kapinovo*, *Dolec* (reg. Târnovo), *Svetlen*, *Medovina*, *Dolna Rosica*, *Brjag* (reg. Târgoviste); *Studenica*, *Edinakovci* (reg. Šumen), *Judenik* (reg. Ruse), la care se mai adaugă mai multe centre din preajma litoralului Mării Negre<sup>16</sup>. Analiza descoperirilor monetare din spațiul est-balcanic i-a prilejuit lui B. Gerov, în anul 1977, observații interesante asupra numărului mare de depozite monetare constatate în timpul lui Gordian al III-lea în zona graniței dintre Moesia Superior și Moesia Inferior, ca urmare a acestor evenimente.

La aceste depozite se mai adaugă descoperiri monetare noi apărute între timp: *Oescus VI*, *Voronum Minor*, *Callatis II*, tezaure încheiate cu monede de la Gordian al III-lea (fără o departajare cronologică)<sup>17</sup>.

Chiar dacă, B. Gerov nu a întreprins o **departajare cronologică precisă a depozitelor monetare, care se încheie cu monede din timpul lui Gordian al III-lea**, apare evident faptul, că atacurile barbare s-au îndreptat asupra așezărilor urbane de pe malul Dunării, cu intenția vădită de a pătrunde apoi, pe cursul râurilor până la principalele trecători ale Balcanilor.

Observația lui B. Gerov potrivit căreia barbarii au folosit toate trecerile peste Dunăre de la vărsarea Dunării în Mare și până în valea râului Timoc<sup>18</sup>, este corectă. De obicei, de-a lungul fluviului, malul de sud al Dunării era păzit de vexillații ale celor două provincii Moesia Inferior și Superior. Aceste evenimente sunt deja bine precizate de literatura de specialitate, atât cea românească, cât și străină<sup>19</sup>.

Cum se reflectă această situația militară în Dacia? A fost provincia afectată direct de aceste evenimente sau nu?

Descoperirile monetare par să ofere primele informații în acest sens. Între anii 242-244 se conturează un orizont de teaurizare prin mai multe depozite monetare descoperite în Oltenia, dar și în Transilvania și anume la: *Drăgășani* (cu ultima monedă din anul 242), *Amarăștii de Jos*, *Bălești*, *Bârca II*, *Dobridor*, *Săpata de Jos*, *Geomal*, *Cristeștii de Mureș*, *Potaissa I* (ultimele trei în Transilvania)<sup>20</sup>.

În ambele cazuri (238/239 și 242), invaziile principale barbare s-au făcut pe Dunăre vizând centrele urbane bogate, ceea ce presupune o înzestrare adecvată cu corăbii ale barbarilor. Acest lucru evidențiază existența pe

Dunăre a unui «trafic internațional» nu numai roman, ci și barbar, despre care până acum informațiile sunt doar sporadice, necunoscându-se prea mult. Desigur prezența flotei *Classis Flavia Moesica* la Noviodunum, alături de prezența unor marinari în legiunea a VII-a Claudia trebuie să fi fost urmarea traficului internațional, care în timp de pace avea un rol benefic pentru comerțul roman și barbar deopotrivă, dar în timp de război - din contră -era un prilej de conflicte imprevizibile<sup>21</sup>.

În timpul lui Marcus Aurelius, în tratatul încheiat cu sarmații iazigi li s-a interzis acestora să se apropie de așezările de pe malul fluviului<sup>22</sup>, ceea ce însemna că în timpul acelor evenimente s-au comis atacuri asupra satelor și orașelor aflate în preajma Dunării. Urmare acestor evenimente a fost introducerea anumitor garnizoane militare pe ambele maluri ale Dunării. Rămâne în mare parte neclară din punct de vedere juridic cui îi aparține malul de nord al Dunării, Daciei sau Moesiei Superior, având în vedere prezența vexilațiilor ultimei provincii în anumite centre nord-dunărene precum: Pojejena, Gornea, *Drobeta* în cursul secolelor II-III. Mai mult, anumite trupe auxiliare (precum de pildă cohors V *Gallorum*, Cohors III *Campestris* etc apar la scurte intervale de timp când în Dacia, când în Moesia Superior. Explicarea acestei situații este diferit percepută de lumea științifică. Astfel, în literatura de specialitate s-au conturat două opinii: prima potrivit căreia nordul Dunării ar fi aparținut Moesiei Superior<sup>23</sup> și o a doua care consideră posibilă unificarea din punct de vedere militar, doar în momente de mare criză militară, cum a fost de pildă, în timpul războaielor marcomanice, sub o comandă unică cum a fost cea a lui M. Claudius Fronto, a celor două provincii, Dacia și Moesia Superior<sup>24</sup>. Juridic însă fiecare provincie avea limitele sale clar precizate, chiar dacă staționarea deținută de legiuni se prelungea câțiva ani.

Un alt exemplu revelator îl reprezintă prezența la Romula a unei vexillatii din legiunea a VII-a Claudia pentru respingerea atacului din anul 245, din timpul lui Philippus Arabs<sup>25</sup>. Aducerea vexilației din Moesia, la care se adaugă și o alta, a legiunii a XXII *Primigenia* la nord de Dunare, erau unități ce făcuseră parte din armata de campanie a lui Gordian al III-lea și aduse înapoi de către Philippus după încheierea evenimentelor cu părții. Dacă la prima vedere apare plauzibilă aducerea detașamentului de la sud de Dunare, de la Viminacium, mai greu de înțeles este aducerea vexilației de pe Rin, din Germania pentru apărarea Daciei. Astfel, încât credem ca nici un argument nu se opune ipotezei noastre potrivit căreia pe drumul spre întoarcere, vexilațiile celor două legiuni au fost obligate să treacă Dunărea, în Dacia.

Fără a se putea face o datare precisă în afară de cadrul larg al secolului al III-lea sunt documentate cărămizi ștampilate ale legiunilor a VII-a Claudia

și a IIII-a Flavia și în castrul de la Bumbești – *Vârtoș* (atât în castru, cât și în *thermae*) și la *Aquae* (Cioroiul Nou)<sup>26</sup>. În primul caz, cele două castre de la Bumbești au apărut accesul direct spre defileul Jiului și de aici, spre Ulpia Traiana Sarmizegetusa; iar *Aquae*, unde încă nu este prea bine precizată fortificația aflată în plină câmpie, apăra zona aflată spre Olt și Dunăre. Cel puțin în cazul descoperirilor de la Bumbești, (mai bine precizate cronologic) staționarea pare să fie mai îndelungată, având în vedere participarea legiunilor moesice la refacerea termelor și a castrului. Acest lucru poate să dateze dintr-o perioadă anterioară anului 245, când a avut loc o invazie barbară în Dacia, poate tocmai cea din anul 242.

La aceasta se adaugă și descoperirile din cele două fortificații de pe Dunăre de la: Drobeta și Pojejena. Se conturează astfel **o concepție strategică romană de apărare a Daciei romane**. Partea ei sudică, respectiv Oltenia, aflată în fața Moesiei Superior, a fost întărită cu detașamente din cele două legiuni (a VII-a Claudia și a IIII-a Flavia) pe când Dacia transilvană a intrat în atribuțiile celor două legiuni ale provinciei (a XIII-a Gemina și a V-a Macedonica). Nici în acest caz, nu credem că se poate vorbi de modificări juridice ale teritoriului celor două provincii romane. Prezența trupelor din provincia sud-dunăreană pot reprezenta urmarea unei măsuri directe luate de Gordian în momentul plecării spre Orient, după respingerea atacului barbar din anul 242 pentru întărirea sistemului defensiv al Daciei în acest sector.

O asemenea măsură putea fi impusă poate, și datorită includerii în armata de campanie a unui număr mare de auxiliari din provincia nord-dunăreană. Deocamdată alte argumente în acest sens nu deținem, dar o astfel de decizie imperială venea ca urmare a implicării și a teritoriului nord-dunărean în timpul invaziei barbare. Nu cunoaștem condițiile de pace concrete după înfrângerea barbarilor cu excepția uneia și anume includerea lor, în armata de campanie împotriva partilor, în rândul aliaților: **a germanilor și goților**<sup>27</sup>.

Revenind la problema inițială, a atacurilor barbare asupra provinciilor sud-dunărene și a Daciei se constată existența a **două evenimente diferite din punct de vedere cronologic**, primul având loc în anii 238-239 și al doilea în anii 242-243, pe când împăratul se îndrepta spre Orient, spre provincia Tracia.

Totodată acum se conturează clar direcțiile de atac spre Imperiu ale triburilor barbare, care au făcut **deplasarea cu corăbiile pe Dunăre**. În înaintarea lor, s-au apropiat până lângă *Drobeta* (judecând după depozitul de la Gruia, cel mai avansat centru spre vest în acest moment, alături *Naissus* (din Moesia Superior).

Un al doilea aspect se referă la prezența unei stări de neliniște și în nordul Daciei, care putea fi afectată de atacurile similare ale dacilor liberi sau ale altor seminții. Legiunile Daciei au putut primi apelativul de *Gordiana* după aceste evenimente<sup>28</sup>. Dintre trupele auxiliare cu apelativul de *Gordiana* trebuie amintite *cohors II Hispanorum*, din castrul de la Bologa, *cohors III Hispanorum* din castrul de la Inlăceni de pe granița de est a provinciei și *cohors I Sagittariorum* amintită deja din castrul de la Drobeta<sup>29</sup>.

Împăratul Gordian al III-lea a fost onorat prin mai multe inscripții ridicate cu deosebire pe granița de nord a Daciei: *Porolissum*<sup>30</sup>, *Romita*<sup>31</sup>, *Samum* (Cășei)<sup>32</sup>, dar și la *Ulpia Traiana* și *Ampelum*<sup>33</sup>. La aceste descoperiri mai vechi se adaugă monumentele descoperite în castrul de la *Tibiscum*<sup>34</sup> și din templul de la *Praetorium* (Mehadia)<sup>35</sup>. Cu siguranță, în ultimele două cazuri invocațiile, deși fragmentare, au fost ridicate de trupele din castele respective. Majoritatea monumentelor care onorează pe Gordian al III-lea au avut un caracter votiv (pentru I.O.M și I.O.M.Dolichenus). Ele pot fi și o componentă a propagandei imperiale, dar pot ilustra și anumite merite și dovezi de fidelitate ale trupelor respective.

Îndepărtarea pericolului barbar de la frontierele celor trei provincii dunărene a determinat continuarea adunării corpurilor expediționare pentru campania împotriva parților și persilor. În izvoare nu apar clar formulate condițiile de pace impuse, dar apare evidentă una, aceea de includere a unor efective barbare între corpurile de trupe aliate care s-au deplasat în Orient. Corpurile expediționare din provinciile dunărene s-au adunat în provincia Tracia, pentru trecerea apoi a Hellespontului în Asia Mică. Informații directe despre o posibilă participare a trupelor din Dacia la această campanie nu deținem.

Armata romană a înaintat spre Antiochia, unde a ajuns probabil în toamna anului 242. Au fost luate măsuri de întărire a provinciei Siria. Apoi, Gordianus III, însoțit de socrul său Timesitheus, au intrat în Mesopotamia, unde la *Resaia* armata persană a suferit o grea înfrângere. Imediat regele Șapor I s-a retras, evitând alte lupte. În Osroenia, regele Abgar se va reinstala la tron, ca vasal roman. La sfârșitul anului 243, Eufratul a redevenit frontiera orientală a Imperiului Roman. Provincia Mesopotamia a fost recuperată.

Dar, tot atunci otrăvit sau nu, Timesitheus artizanul victoriilor lui Gordianus al III-lea, va muri. Noul prefect al pretoriului va deveni *Marcus Iulius Philippus*, un șeic romanizat din provincia Arabia.

Regele Sapor I va reveni și în bătălia de la *Mesik* (la 40 km de Bagdad), romanii vor fi înfrânți<sup>36</sup>. În condiții neclare, împăratul Gordian al III-lea va muri în martie 244, lângă Zaitha, în Mesopotamia. Un mormânt cenotaf va fi ridicat pe malul drept al Eufratului, lângă castrul *Circenses* (sau *Circusium*)<sup>37</sup>.

Noul împărat, Marcus Iulius Philippus va reveni în anul 244 din Orient, după încheierea unei păcii favorabile lui Sapor I, prin acordarea unor subsidii în valoare de 500.000 de denari și menținerea doar a Armeniei Mici, (Armenia Mare va fi integrată regatului sasanid). Astfel, victoriile militare ale lui Gordianus al III-lea au fost ușor abandonate de către noul împărat, care se va grăbi spre Roma, pentru a se instala la putere.

O informație epigrafică, nu romană, ci parthică<sup>38</sup> și anume inscripția rupestră de lângă Naqş-I Rustam descrie astfel evenimentele: «...*Și când mă aflu la începutul domniei în imperiu, împăratul Gordian a concentrat o armată din întreaga împărăție a romanilor, goților și germanicilor și a venit cu ea în Mesopotamia împotriva Imperiului Eran și contra noastră. Și la granițele Babiloniei, lângă Mesik, s-a ajuns la marea bătălie dintre noi. Și împăratul Gordian și-a găsit moartea, iar noi am nimicit oastea romană. La care romanii l-au ales pe Filip împărat. Și împăratul Filip a venit la noi pentru a interveni și ne-a platit pentru viața lor 500.000 denari de răscumpărare și s-a obligat să ne plătească tribut...».*

Descrierea evenimentelor apare logică și fără prea multe elemente care pot fi comentate. Informații despre o eventuală participare a unor trupe din Dacia, nu apar evidențiate epigrafic, după cum aminteam mai sus.

O posibilitate de identificare a unor unități și vexillații deplasate în Orient le oferă prezența unor monede civice ale împăratului Gordian al III-lea, care au fost emise pe durata acestei campanii militare pentru plata trupelor, și care sunt prezente în Dacia.

Chiar dacă, în principal, ele puteau ajunge în provincia nord-dunăreană și pe calea comerțului, numărul foarte mic al acestor piese descoperite în diferite localități ale provinciei, permite atribuirea monedelor emise de unele orașe pentru plata armatei de campanie. Monedele civice din Orient emise pentru Gordian în anii 242-244 au fost emisiuni militare asemenea aceloră din timpul lui Caracalla, Heliogabal ori Severus Alexander<sup>39</sup>.

Cum sediul armatei a fost la **Antiochia** sau aproape de acest oraș, monetăria aceasta a fost probabil desemnată cu realizarea necesarului de monedă pentru plata trupei. Semnificativ este faptul că moneda emisă de Antiochia pe durata campaniei a fost mai ales **antoninianul**. Alte două centre monetare au fost orașele *Nicaea*, monetărie activă și în timpul campaniei din Orient a lui Severus Alexander și poate *Emesa* (?), care au emis monede de bronz în aceeași perioadă de timp<sup>40</sup>.

Asemenea piese au fost depistate în mai multe centre de către C. Găzdac, cu ocazia analizei circulației monetare din Dacia. Desigur, există foarte probabil multe alte piese necunoscute în colecțiile muzeale.

Deocamdată în Dacia, emisiunile de bronz ale orașului *Nicaea* au fost

constatate până în prezent la: Orlea (5), *Sucidava* (1), *Drobeta* (7), *Apulum* (1), *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (6), *Tibiscum* (1 inedită)<sup>41</sup>. În cazul exemplarului de la *Tibiscum*, moneda prezintă pe revers cele trei *signa*, aidoma ca și în cazul monedelor de acest tip ale lui Severus Alexander, care au fost emise pentru plata trupelor<sup>42</sup>.

Emisiunile monetare ale Antiochiei sub forma unor antoninieni sunt mai puțin numeroase, fiind înregistrate la *Potaissa* (5), *Porolissum* (1), *Drobeta* (1)<sup>43</sup>.

Numărul redus de piese (23 de exemplare) ajunse în Dacia, se poate datora în primul rând faptului că au fost aduse de trupele care s-au înapoiat în Dacia și astfel au fost pentru o scurtă perioadă de timp în circulație. Acest fapt este indirect sugerat de prezența mai numeroasă a monedelor în discuție în centrele civile apropiate de Dunăre: *Drobeta*, Orlea, și chiar *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*.

O altă posibilă informație numismatică oferă monedele tracice din timpul lui Gordian al III-lea emise de orașele *Deultum* și *Hadrianopolis*, centre monetare care trebuie să fi avut aceeași misiune, de a asigura necesarul de monedă pentru plata trupelor. După cum precizează izvoarele, în Tracia era locul de adunare al tuturor corpurilor expediționare adunate din provincii pentru a participa la campania din Orient.<sup>44</sup>

Emisiuni ale orașului *Hadrianopolis* sunt documentate la Orlea (4), *Drobeta* (1), Gherla (1), iar cele ale orașului *Deultum* apar doar în două exemplare, descoperite la Orlea<sup>45</sup>. Situația este similară ca și în cazul monedelor emise în Orient. Argumentul numismatic oferă o posibilitate de stabilire a unor vexillatii militare din Dacia, la campania din Orient a lui Gordian al III-lea. Indirect acest lucru ne este sugerat chiar de textul inscripției lui Șapor I.

Dacă ar trebui să-i dăm crezare textului din *Res gestae divi Saporis* – armata romană avea ca trupe aliate **goții și germani**<sup>46</sup>, (textul inscripției menționează textual «...Τουθων τε καί Γερμανων εθνων...»).

Întrucât în această vreme cea mai mare uniune de triburi germanice de la frontierele provinciilor Dunării de Jos o formau goții, s-ar putea ca izvorul persan să fi nominalizat seminția cea mai importantă germanică, dar să avem de a face și cu alte seminții aliate cu ei (precum, carpii de pildă, care în aceea vreme erau în alianță în toate invaziile împotriva Imperiului Roman, lucru pe care probabil nu îl vom putea afla niciodată).

Desigur, fiind trupe de călăreți, interesul pentru includerea de unități barbare a putut determina conducerea Imperiului să accepte participarea lor la campania din Orient. Astfel, împotriva parților și persilor se folosea același gen de armată și chiar sistem de luptă. Așa cum se întâmplă de obicei, aceste trupe barbare activau însă sub controlul și conducerea romană.

Ca atare, coroborând cele două aspecte descoperirile numismatice, (care pot sugera participarea unor vexillații din legiunile a XIII-a Gemina și a V-a Macedonica), și a unor detașamente din trupele auxiliare de la *Drobeta, Tibiscum, Praetorium, Porolissum* și poate de la Gherla(?) cu informația epigrafică de mai sus putem presupune că din armata Daciei au fost selectate anumite unități pentru expediția amintită

Doina Benea  
Universitatea de Vest Timișoara  
Facultatea de Litere, Teologie și Istorie  
B-dul Vasile Pârvan nr. 4

NOTE

\*Prezentul text va fi publicat într-o variantă în limba franceză în volumul omagial dedicat Dr. I. Ioniță de la Institutul de Arheologie Iași sub titlul: *Dacie et le Campagne contre les perses du temps de Gordian III en*.

1. SHA, *Vita Gordiani*, passim; Tudor D., *Figuri de împărați romani*, București, 1974, 256-257; Gehrke H.J., *Gordian al III-lea (238-244)*, Împărați romani, ed. M. Clauss, București, 2001, 232-240.
2. SHA, *Vita Gordiani*, 26: ...apoi s-a îndreptat împotriva Moesiei și de la începutul acestei campanii, a distrus, a fugărit, a alungat și a respins pe toții adversari din Tracia...
3. Tudor D, *op.cit*, 256-257.
4. Piso I., *Maximinus Thrax und die Provinz Dakien*, în ZPE, 49 (1982), 225-237; Idem, *Epigraphica*(XIV), în ActaMN, 20 (1983), 103-108; Benea D., *Die Legion XIII Gemina und Maximinus Thrax bei Aquileia*, Adevărul omenește posibil pentru rânduieră binelui, Oradea, 2001, 197-204.
5. Macrea M., *Viața în Dacia Romană*, București, 1969, passim.
6. Gerov B., *Die Einfälle der Nordvölker in den Ostbalkanraum im Lichte der Münzschatzfunde I. Das II. und III. Jahrhundert (101-284)*, în ANRW, II/6, 110-180.
7. SHA, *Vitae Maximi et Balbini*, 16, 3: *sub his pugnatum est a Carpis contra Moesos, fuit et Scythici bellum principium, fuit et Histriae excidium eo tempore, ut autem Dexippos dicit, Histriae civitatis*.
8. Fitz J., *The Honorific Titles of Roman Military Units in the 3<sup>rd</sup> Century*, Budapest-Bonn, 1983, 31.
9. Suci V., *Tezaure monetare din Dacia romană și post-romană*, Cluj-Napoca, 2002, passim.
10. Eadem, 95-96.
11. Gerov B., *op. cit*, 127.
12. Popilian G., Davidescu M., *Tezaurul de monede romane imperiale descoperit la Gruia (jud. Mehedinți)*, Drobeta, 10, 2000, 69-104.
13. IDR, II, 23.
14. Piso I., *op.cit* 1982, 225-237; Idem, *op.cit*, 1983, 103-106; Benea D., *op.cit*, 197-204.
15. Gerov B., *op.cit*, 177.
16. Ibidem, 155-156.
17. Găzdac C., *Circulația monetară în Dacia și provinciile învecinate de la Traian la Constantin I*, Cluj-Napoca, vol. I, 2002, 146 cu toată bibliografia recentă.

18. Gerov B., *op.cit.*, 156.
19. Macrea M., 1969, *passim*; Petac Em., *Considerații cu privire la data finală a tezaurilor monetare îngropate la mijlocul sec. III p. Chr. în Dacia Romană de la sud de Carpați*, în SCN, 12 (1998), 27-40; Suciu V., *op.cit*, *passim*; Găzdac C., *op.cit*, *passim*.
20. Petac Em., *op.cit*, 27-40.
21. Benea D., *Regiunea Porților de Fier în secolele II-III. Cu privire la relațiile militare dintre Dacia și Moesia Superior*. SIB, Univ.Timișoara, 8, 1981, 28-31;
22. SHA, *Vita M. Aurelii*.
23. Radnoti A., în *Arheološki Vestnik*, 26 (1975), 203-214.
24. Benea D, *op.cit*, 21-34
25. IDR, II, 324-428 și doar o cărămidă ștampilată fragmentară (nr. 380).
26. Marinou V., *Unitățile militare ce au staționat în castrele de la Bumbești –Jiu*, în *Argessis*, 11 (2002), 83-88; Bondoc D., *Câteva piese sculpturale și epigrafice aflate în Muzeul Olteniei Craiova*, în SCIVA, 48, 3 (1997), 271-275; Bondoc D., *A Detachment of Legio VII Claudia at Cioroiul Nou (Roumanie)*, în *Die Archäologie und Geschichte der Region des Eisernen Tores zwischen 106-275 n. Chr.*. Kolloquium in Drobeta-Turnu-Severin (1-4 Oktober 2000), 177-182.
27. Vezi inscripția lui Sapor I (cf. Dana D., Nemeti S., în *ActaMN*, 37 (2000), 239-258).
28. Legiunea XIII Gemina: CIL, III, 38 (Cășei), IDR, III, 5, 81, 368 (Apulum); Legiunea V Macedonica (AE, 1971, 386 (Germisara); Fitz J., 1983, *op.cit*, 161.
29. Coh. II Hispanorum: AE, 1972, 472 (Bologa), coh. IIII Hispanorum (IDR, III, 4, 277); coh. I Sagit. (IDR, II, 23); Fitz J. *op.cit*, 161.
30. Gudea N. , Tamba D., *Despre templul zeului Jupiter Dolichenus din municipium Septimium*, în *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman*, III, Zalău, 2001.
31. Russu I.I., *Note epigrafice IX. Inscriptii in Dacia Poro1issensis*, în *ActaMN*, 5 (1968), 457-459.
32. Russu I.I., *Materiale epigrafice în Muzeul raional Dej*, în *Activitatea Muzeelor*, Cluj, (1956), 131.
33. IDR III, 2, 80 (Ulpia Traiana); IDR, III, 3, 297 (Ampelum).
34. D. Benea, *Epigraphica(I)*, în *Civilizația romană în Dacia* (coordonator M. Bărbulescu), Cluj-Napoca-Turda, 1997, 107-108.
35. Inedită.
36. Genrke H. J., *op.cit*, 232-240
37. Tudor D., *op.cit*, 258.
38. *Res Gesate divi Saporis* cf. Kettenhöfer, 1982, *passim* (apud Dana D, Nemeti S., *op.cit*).
39. Rebuffat Fr., *Les Enseignes sur les monnaies d'Asie Mineure. Des origines à Sévère Alexandre*, 2002.
40. Găzdac C., *op.cit*, *passim*.
41. Ibidem; Găzdac C., Cociș S., Băieștean G., Marcu F., Țentea O., Rădeanu V., Ardevan R., *Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Coins from roman sites and Collections of Roman coins from Romania*, I, Cluj-Napoca, 2004, 108
42. Rebuffat Fr., 2002, *passim*; Benea D., *Dacia în Campania lui Severus Alexander din Orient. Monedele emise de orașul Nicaea*, 2005 (*sub tipar*).
43. Găzdac C., *op.cit.*, *passim*.
44. Vezi nota 2.
45. Găzdac C., *op.cit*, *passim*.
46. Dana D., Nemeti S., în *ActaMN*, 37 (2000), 240-241.

## L'ARMÉE DE LA DACIE ET LA CAMPAGNE DE L'EMPEREUR GORDIEN III EN ORIENT

### *Resumée*

Après la mort de Maximin le Thrace à Aquileia en 238, la partie sud-ouest européenne de l'Empire (dont faisait partie aussi la Dacie) se confronte avec des événements militaires externes ce qui annonce des décennies extrêmement difficiles du point de vue de la stabilité interne des provinces.

Pendant ce temps, entre le règne de Sévère Alexandre et Gordien, en Orient ont lieu des permutations politiques importantes par l'avènement au trône d'une nouvelle dynastie, cette fois persane.

En 240 Sapor I monte sur le trône de la Perse. L'année suivante, en 241, l'empereur perse attaque la Mésopotamie et conquiert les cités de *Hatra*, *Carrhae* et *Nisibis*, puis il se dirige vers la province romaine Syrie avec l'intention de conquérir l'Antioche. À ce moment- là, conformément aux sources littéraires, la cour impériale décide l'organisation d'une campagne romaine contre les Perses, conduit par l'empereur même, Gordien III .

Parti de Rome au printemps 242, l'empereur, accompagné par son beau-père, le préfet du préteur Timesitheus, traverse la Mer Adriatique avec l'intention de se diriger vers la Thrace, puis vers Hellespont, à travers la Macédoine. Mais, à ce moment, l'empereur est obligé de se diriger vers la Mésie Supérieure pour repousser une invasion barbare.

D. Tudor croit que l'empereur s'est arrêté en Mésie Supérieure pour essayer d'organiser la lutte contre l'invasion barbare, ce qui n'est pas sans raison, car les découvertes monétaires en forme de trésor suggèrent une certaine inquiétude à la frontière entre la Mésie Supérieure et la Mésie Inférieure, et, implicitement, au sud de la Dacie romaine.

Les corps expéditionnaires des provinces danubiennes se sont réunis en Thrace pour traverser le Hellespont en Asie Mineure.

Il n'y a pas des informations directes sur une possible participation des troupes de Dacie à cette campagne. L'armée romaine a avancé vers Antioche où elle est arrivée probablement en 242. On a pris des mesures de renforcement de la province Syrie. Puis Gordien III, accompagné par

son beau-père Timesitheus, est entré en Mésopotamie où à Resaia l'armée persienne a subi une défaite.

Tout de suite après, le roi Sapor s'est retiré en évitant d'autres batailles.

En Osroenie le roi Abgar va être réinstaller sur le trône en tant que vassal romain. À la fin de 243 Euphrate redevenait la frontière orientale de l'Empire Roman et, de cette façon, la province Mésopotamie était récupérée.

Toujours dans cette période, empoisonné ou non, Timesitheus, l'artisan des victoires de Gordien III, est mort. Le nouveau préfet du préteur deviendra Marcus Iuliu Philippus, un cheik romanisé de la province Arabie.

Le roi Sapor I reviendra aussi dans la bataille de Mesik (à 40 km de Bagdad) et les Romains seront vaincus. L'empereur Gordien III va mourir dans des circonstances douteuses en mars 244, près de Zaitha, en Mésopotamie. Un cénotaphe sera élevé sur la rive droite de l'Euphrate, près du camp Circenses (ou Circusium).

Le nouvel empereur Marcus Iulius Philippus, reviendra en 244 de l'Orient après avoir conclu une paix favorable pour Sapor I, en lui accordant des subsides en valeur de 500.000 de deniers et en gardant seulement la petite Arménie (la Grande Arménie sera intégrée au royaume sassanide). De cette façon les victoires militaires de Gordien III ont été peu à peu abandonnées par le nouvel empereur qui se dépêchera vers la Rome pour s'installer au pouvoir.

Une information épigraphique d'origine parthe, plus précisément l'inscription rupestre de Naqš-I Rostam décrit les événements de la façon suivante: *«... et quand je me trouvais, au début du règne, dans l'Empire, l'empereur Gordien concentra une armée de tout l'Empire des Romains, des Goths et des Germains avec laquelle il vint en Mésopotamie contre l'Empire Eran et contre nous. Aux frontières de la Babilonie, près de Mesik, eut lieu la grande bataille entre nous. Ici, Gordien mourut et nous avons anéanti l'armée romaine. Par conséquent, les Romains choisirent comme empereur Philippe. Celui-ci vint chez nous pour négocier et nous paya, pour leur vie, 500.000 deniers comme rançon en s'obligeant aussi de payer un tribut...»*.

La description semble logique et sans trop d'éléments qui pourraient être commentés. Comme je l'ai déjà mentionné, des informations sur une éventuelle participation des troupes de la Dacie n'apparaissent pas dans des épigraphes.

La présence des monnaies civiques de Gordien III, en Dacie, émises pendant cette campagne militaire pour le paiement des troupes peut constituer une possibilité d'identification de certaines unités et vexillations déplacées en Orient.

Même si ces monnaies pouvaient arriver en Dacie par le commerce, le nombre très réduit de ces pièces, découvertes dans différentes localités de

la province, permet de supposer que ces monnaies, émises par certaines cités, étaient employées pour payer l'armée de campagne. Les monnaies civiques d'Orient, émises pour Gordien entre 242-244 ont été des émissions militaires pareilles à celles de Caracalla, Héliogabale ou Sévère Alexandre.

Comme le siège de l'armée se trouvait à Antioche ou près de cette ville on peut supposer que c'est son atelier qui a été désignée pour la réalisation du nécessaire de monnaie pour le paiement des troupes.

Il est important de remarquer que la monnaie émise par Antioche durant la campagne a été surtout l'antoninien. Dans la même période deux autres centres monétaires, Nicaea (atelier actif aussi pendant la campagne en Orient de Sévère Alexandre ) et, probablement, Emesa (?) ont émis des monnaies de bronze.

Les émissions de bronze provenant de Nicaea ont été découvertes jusqu'à présent sur le territoire de la Dacie dans les sites suivants: Orlea (5), *Sucidava*(1), *Apulum* (1), *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (6), *Tibiscum* (une pièce inédite). La pièce de monnaie trouvée à Tibiscum contient sur le revers les trois *signa* tout comme les monnaies de ce type de Sévère Alexandre utilisées pour le paiement des troupes.

Les émissions monétaires d'Antioche, sous forme d'antoniniens, sont moins fréquentes. On en a trouvé à *Potaissa* (5), *Porolissum* (1), *Drobeta* (1).

Le nombre réduit de pièces arrivées en Dacie (23) peut être dû au fait qu'elles y ont été apportées par les troupes revenues en Dacie et, de cette façon, mises en circulation pour une courte période de temps. Ce fait est suggéré d'une manière indirecte par la présence plus nombreuse de ces monnaies dans les centres civils du Danube : *Drobeta*, Orlea et même *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*.

Des informations numismatiques sont offertes aussi par les monnaies thraces du temps de Gordien III émises par les villes de *Deultum* et *Hadrianopolis*, centres qui devraient avoir la même mission d'assurer le nécessaire de monnaie pour le paiement des troupes. Selon les sources la Thrace était le lieu de réunion des corps expéditionnaires de toutes les provinces qui allaient participer à la campagne d'Orient.

Des émissions provenant de *Hadrianopolis* sont documentées à Orlea (4), *Drobeta* (1), *Gherla* (1), pendant que celle de *Deultum* apparaissent seulement en deux exemplaires trouvés à Orlea. La même situation existe dans le cas des monnaies émises en Orient. L'argument numismatique permet de supposer la participation des vexillations militaires de Dacie à la campagne de Gordien III en Orient. D'une manière indirecte ce fait est suggéré aussi par l'inscription de Sapor I.

Etant donné que les Barbares étaient des cavaliers, le commandement de l'Empire aurait pu accepter leur participation à la campagne de l'Orient. De cette façon on utilisait le même genre et le même système de lutte contre les Parthes et les Perses. Comme d'habitude, ces troupes se trouvaient sous le contrôle et la direction romaine.

En conclusion, en corroborant les découvertes numismatiques, qui puisse suggérer la participation des vexillations des légions XIII Gemina et V Macedonica et de certaines troupes auxiliaires de *Drobeta*, *Tibiscum*, *Praetorium*, *Porolissum* et , peut-être Gherla, avec l'information épigraphique susmentionnée, on peut supposer que certaines unités de l'armée de la Dacie avaient été sélectionnées pour cette expédition.